



רבי חיים בן עטר

האור החיים הקדוש, מסאלי שבמרוקו אל מקום השכינה בירושלים

יש ספרים שלומדים אותם. ויש ספר אחד שבבתי מדרש רבים קוראים לו בשם "הקדוש", ובליל שבת, אחרי הסעודה, יהודים בכל העולם פותחים אותו ליד פרשת השבוע כמו שפותחים חלון אל אור. זה "אור החיים", הפירוש על התורה של רבי חיים בן עטר, שנולד במרוקו, עבר ימים ומדבריות, והגיע אל ירושלים רק כדי לחיות בה שנה אחת, וללכת לעולמו בתוכה.

הוא חי ארבעים ושבע שנים בלבד. רובן עברו עליו בצרות, בדלות ובנדודים. ומתוך כל זה יצא אור שמאיר עד היום לספרדים ולאשכנזים, לחסידים ולבני הישיבות, לכל מי שאוהב את התורה. אני חושב שמי שמכיר את הסיפור שלו, לומד את הפירוש שלו אחרת.

ילד בסאלי

רבי חיים בן עטר נולד בשנת ה'תנ"ו (1696) בעיר סלא שבמרוקו, שיהודי מרוקו קראו לה סאלי. משפחתו הייתה ממגורשי ספרד שהשתקעו במרוקו. אביו, רבי משה בן עטר, היה דרשן ובקי באגדה. וגם השם "עטר" מספר משהו: פירושו בושם, או רוכל של בשמים.

את התורה הראשונה שלו קיבל הילד מפי סבו, רבי חיים בן עטר הזקן, מחכמי מרוקו, שעל שמו נקרא. עוד לפני שמלאו לו תשע שנים ישב לפני הסב ולמד. הסבא היה רבו הקרוב עד יום פטירתו, בסביבות שנת ה'ת"פ.

תחשבו על התמונה הזאת. זקן אחד וילד אחד, שניהם בשם חיים, יושבים יחד על ספר בעיר קטנה על חוף האוקיינוס. הסב לא ידע שהוא מגדל את מי שיכתוב את "אור החיים". הוא רק לימד את נכדו באהבה. ככה מתחילים כמעט כל האורות הגדולים, בבית, ליד שולחן, בין סבא לנכד.

כשגדל נשא אישה בסאלי, בת קרובו העשיר רבי משה בן עטר. בבית חמיו ישב ולמד, ועמד בראש ישיבה שלמדו בה תלמידים רבים. רבני עירו, בהסכמתם לספרו הראשון, כתבו עליו שהוא איש אלוקים קדוש בדורם, תיאור שלא נהגו לכתוב על איש צעיר.

הדרשן וגבאי הצדקה

בסאלי לא היה רבי חיים רק ראש ישיבה. בכל יום נשא שתי דרשות לכל בני העיר, אחת בבוקר ואחת בערב, ולפעמים שלוש. והוא היה גם גבאי הצדקה של העיר. הוא לא הסתפק בחלוקה של מה שהביאו לו. הוא הלך בעצמו אל העשירים, גבה מהם, וחילק לעניים במשורה ובחשבון, כדי שיספיק לכולם.

את כל זה אנחנו יודעים ממנו עצמו. בהקדמה לפירושו על התורה הוא מתאר את סדר יומו: לימוד תורה, צורכי ציבור, דאגה לפרנסת "אביונים צדיקים וטובים", ודרשות לעם בבוקר ובערב. ובסוף הוא מגלה כמה זמן נשאר לו לכתוב את הספר שהפך לאחד מן הפירושים האהובים בעם ישראל:

"ולא יכולתי לתת חלק מהימים למלאכה זו בקביעות אלא ד' או ה' שעות בכל שבוע"

אור החיים, הקדמה לספר בראשית

ארבע או חמש שעות בשבוע. מן השעות האלה, שנגנבו מבין העניים, הדרשות והתלמידים, נולד "אור החיים".

ימים של צער

ואז באו שנים קשות. בשנת ה'תפ"ד (1724) נפטר חמיו, אחרי שנאסר ונענש בידי מלך מרוקו, וכל רכושו אבד בתביעות ובסכסוכים. רבי חיים נשאר בלי פרנסה, ולתקופה מסוימת פרנס אותו אביו. אחר כך פרצה במרוקו מלחמת ירושה, והיהודים סבלו מפרעות ומשוד. ובהקדמה לספרו הראשון כתב בכאב שלקחו ממנו את כל מה שחננו ה', את כוחו ואת הונו.

ובתוך כל זה הוא ישב וכתב חידושי תורה. הוא עצמו מסביר שיש בספרו הראשון קטעים ארוכים ומבוארים לצד קטעים קצרים מאוד, משום שלפעמים, בגלל המהומות, ידע שזמנו קצר, ולא היה לבו פנוי להאריך.

ובהקדמה לאור החיים יש משפט שאי אפשר לקרוא בלי להתרגש. הוא מתאר איך היה נתון "בתוך עמקיים הצרות", ואיך דווקא אז "ולמות מתוך תורה חשבתי ואל אור החיים נתתי לבי". הוא לא חיכה לימים טובים כדי ללמוד. הוא למד כדי לעבור את הימים הרעים.

ומה ששמר עליו היה הקשר הישיר עם התורה עצמה. הוא מספר שכשפתח לכתוב, לא מיהר לפתוח את ספרי הראשונים, שאותם כיבד מאוד, אלא ישב לפני הפסוקים בעצמם:

"תורת ה' כתובה לפני והיא העירה אותי והיא השיחתני והיא האירה נפשי"

אור החיים, הקדמה לספר בראשית

הדרך אל ירושלים

בשנת ה'תצ"ב (1732) נסע רבי חיים עד אמסטרדם כדי להדפיס את ספרו הראשון, "חפץ ה'". כשחזר לסאלי מצא שיריביו נעלו בפניו את בית הכנסת של המשפחה. הוא עזב את עיר הולדתו, ישב זמן מה בפאס ולימד שם עם ראש הישיבה רבי שמואל אבן אלבאז, ובשנת הרעב הגדול ברח עם כולם לעיר הנמל טטואן.

ושם, כשנסגרו לפניו כל הדלתות, נפתחה לפניו דלת אחת. הוא עצמו כותב:

"והאיר ה' עיני שכלי אין זה אלא לקום ולעלות אל מקום חשבתי בו הוא מקום השכינה"

אור החיים, הקדמה לספר בראשית

באביב ה'תצ"ט (1739) יצא לדרך, עם בני ביתו ועם שני תלמידים שבאו עמו ממרוקו. בערב חג השבועות הגיע לעיר ליבורנו שבאיטליה. והוא לא בא כאורח שמחכה לספינה. הוא ישב ולימד, ודרש לפני הקהל. ונשאר בידינו תיאור של אחד מבני המקום: העם היה בא בעוד היום גדול כדי למצוא מקום לשבת, עד שכמעט לא היה מקום להיכנס, ואפילו נשות הקהילה היו באות לשמוע ממנו דבר תורה.

בליבורנו מצא יהודים טובים שהתאהבו בתורתו. הם קיבלו על עצמם להחזיק את הישיבה שהוא חלם להקים בארץ ישראל, והקימו ועד שנקרא "כנסת ישראל". בזכותם הדפיס באיטליה את "אור החיים" ואת "פרי תואר". ובינתיים כתב לתלמידיו ולחבריו במרוקו ובאלג'יר, ועודד אותם לעלות איתו. אחד אחד הם באו.

שלושים נפשות בדרך

בערב ראש חודש אב ה'תק"א (1741) יצאה החבורה לדרך: רבי חיים, תלמידיו ובני ביתם, כשלושים נפשות. הם הפליגו דרך סיציליה לאלכסנדריה, ושם שמעו שפרצה מגפה בירושלים. רב החובל, שהבטיח להביא אותם ליפו, הוריד אותם בעכו.

והם לא התייאשו. אחרי ראש השנה עלו להשתטח על קברי הצדיקים בגליל והגיעו עד טבריה. ואת יום הכיפורים, תחשבו על זה, עשו בחיפה, בתפילה במערת אליהו הנביא שעל צלע הכרמל. אחרי סוכות פתחו ישיבה זמנית בעכו, ובראש חודש חשוון ה'תק"ב התחילו ללמוד. בכל ראש חודש עלו להתפלל על קברי הצדיקים. ורבי חיים כתב לנדיבי ליבורנו בשמחה שבחודשיים בלבד למדו קרוב לשתי מסכתות, וביארו כל סוגיה לפי שיטת הרמב"ם.

הייתה גם הזמנה לטבריה. רבי חיים אבולעפיה, שחידש אז את היישוב היהודי בעיר, רצה מאוד שהישיבה תקום אצלו, ורבי חיים בן עטר שקל את זה ברצינות. אבל היו גם ימים של אבל. אחד מתלמידיו, רבי שמואל נחמני, נפטר בעכו והשאיר אחריו אישה וילד, וזמן קצר אחריו נפטר עוד בחור מן העולים. החבורה עברה לגור בפקיעין. ובסוף תמוז ה'תק"ב הגיעה הבשורה שהמגפה בירושלים פסקה.

מדרש כנסת ישראל

לקראת חודש אלול ה'תק"ב (1742) נכנסה החבורה לירושלים. אחרי שלוש שנים בדרכים, אחרי ים ומגפה ואבל, הגיע רבי חיים אל "מקום השכינה" שעליו כתב.

הוא הקים את ישיבתו, "מדרש כנסת ישראל", בעיר העתיקה. למעשה היו בה שתי ישיבות: אחת לתורת הנגלה, ואחת לחכמת הנסתר. ולא רק העולים למדו שם. חכמי ירושלים עצמם באו לשמוע. והוא כתב על כך במכתב, בענווה שנוגעת ללב, שהמעיינים של ירושלים באים ללמוד לפניו בכל דבר קשה, ומכבדים אותו יותר ממה שהוא ראוי, ומיד הוסיף ברכה, שה' ישלם להם.



בית הכנסת "אור החיים" בעיר העתיקה בירושלים, במקום שבו עמד "מדרש כנסת ישראל"

בין התלמידים שישבו לפניו בירושלים היה בחור צעיר בשם חיים יוסף דוד אזולאי, שלימים נודע בעולם כולו בשם החיד"א. הוא נשא את זכר רבו כל ימיו, ובספרו "שם הגדולים" תיאר את גדולתו בתורה ואת קדושתו, וכתב שזכה לראות אותן בעיניו כשישב בישיבתו.

הבית הזה המשיך להאיר גם אחרי רבי חיים. הישיבה התקיימה עוד דורות, ובית המדרש, שנקרא "אור החיים" על שם מייסדו, עומד עד היום ברחוב אור החיים בעיר העתיקה.

מה חידש

רבי חיים בן עטר היה גאון בתלמוד ובהלכה. אחד מחכמי מרוקו כתב עליו בהסכמתו שהוא "עוקר הרים", כי היה נכנס לעומק כל סוגיה ומפרק אותה עד יסודה. אבל את שמו בעולם קנה בפירושו על התורה.

בהקדמה הוא מסביר שהוא מפרש בכל דרכי התורה, "דרך פשט ומהם דרך דרש ומהם דרך רמז ומהם דרך סוד". כשהוא מפרש פסוק אחרת מן המדרש, הוא מדגיש שאינו חולק חס ושלום על הראשונים "אפילו כמלא נימא", אלא שהרשות נתונה לכל לומד תורה לחרוש ולזרוע בה. ובדבר הלכה, הוא כותב, אין לזוז ממה שתיקנו הראשונים.

ויש באור החיים משהו שקשה להגדיר. הוא לא רק מסביר את הפסוק. הוא מעורר את הלב. הוא עוסק הרבה בנשמה, בדבקות בה', ובכוחו של הצדיק. גדולי החסידות ראו בו ספר יסוד, ורעיונות שלו נמצאים בספרים של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב ושל רבי משה חיים אפרים מסדילקוב, בעל "דגל מחנה אפרים", נכדו של הבעל שם טוב.

וזו דוגמה אחת, מתוך פירושו על הפסוק "ושמחת בכל הטוב". הוא מביא את דברי חז"ל ש"אין טוב אלא תורה", ומוסיף:

"שאם היו בני אדם מרגישין במתיקות וערבות טוב התורה היו משתגעים ומתלהטים אחריה, ולא יחשב בעיניהם מלא עולם כסף וזהב למאומה כי התורה כוללת כל הטובות שבעולם"

אור החיים, דברים כו, יא

מי שכתב את המשפט הזה איבד את כל רכושו, ישב בכלא, ברח מרעב ונדד בין ארצות. ובכל זאת הוא מעיד שאין בעולם עושר כמו מתיקות התורה. זה לא היה בשבילו רעיון יפה. זה היה מה שהחזיק אותו בחיים.

ובאותו פרק, על הפסוק "והיה כי תבוא אל הארץ", הוא כותב ש"והיה" הוא לשון שמחה, "להעיר שאין לשמוח אלא בישיבת הארץ". מי שכתב את זה גם קם ועשה.

הספרים

רבי חיים בן עטר הדפיס בחייו שלושה ספרים, והרביעי נדפס אחרי פטירתו. ארבעתם חרותים עד היום על מצבת קברו בהר הזיתים.



שער החלק הראשון של "אור החיים" בדפוס ונציה

אור החיים

הפירוש על התורה, "אור החיים הקדוש"

נדפס בוונציה בשנת ה'תק"ב, סביב לחומש עם התרגום ורש"י. פירוש שמשלב פשט, דרש, רמז וסוד, ונדפס במהדורות רבות של מקראות גדולות. עד היום יש חברות שנפגשות בקביעות ללמוד בו את פרשת השבוע.

חפץ הי

חידושים על התלמוד

ספרו הראשון, שנדפס באמסטרדם בשנת ה'תצ"ב. חידושים על מסכתות ברכות, שבת והוריות ועל חלק ממסכת חולין, דף אחר דף, בעיון עמוק בדברי רש"י והתוספות. רובו נכתב בימי המהומות במרוקו.

פרי תואר

הלכה, על שולחן ערוך יורה דעה

נדפס באמסטרדם בשנת ה'תק"ב, בתחילה בשם "פירות גנוסר". בספר הזה הוא יורד אל ההלכה למעשה, ודן בדברי "פרי חדש". רבות מן ההלכות שבו ליבן יחד עם ידידו רבי שמואל אבן אלבאז בפאס.

ראשון לציון

חידושים על התלמוד ועל התנ"ך

נדפס בקושטא בשנת ה'תק"י, שבע שנים אחרי פטירתו. חידושים על סוגיות נבחרות במסכתות של סדר מועד ובמסכת ברכות, חלק על התנ"ך, והשלמה לחידושויו על יורה דעה.

שיטתו בעבודת ה'

♦ תורה מתוך צער

רבי חיים לא חיכה לשקט. הוא למד וכתב בתוך המלחמות, הרעב והנדודים. ומתוך כך לימד שהתורה איננה מותרות לימים טובים. היא החיים עצמם, ובה אפשר לעבור את הים.

♦ אהבת ארץ ישראל

הוא לא רק כתב על השמחה שבישיבת הארץ. הוא קם ועלה, ועודד אחרים לעלות איתו, ודאג שתהיה להם ישיבה ופרנסה בכבוד, בלי ליפול לטורח על אחרים. אנשי ירושלים קיבלו את החבורה בכבוד גדול, גם משום שבאו עם מימון משלהם ולא לקחו מכספי החלוקה של העיר.

♦ לב פתוח לעני

אותו אדם שכתב סודות התורה, היה הולך בעצמו מבית לבית לאסוף לעניים. ובירושלים המשיך לדאוג לפרנסת תלמידי החכמים ולצורכי הציבור. בשבילו, דאגה ליהודי רעב היא חלק מן התורה.

מופתים ועדויות

על רבי חיים בן עטר נכתבו לאורך הדורות סיפורים רבים. כאן נביא רק את מה שיש לו מקור ברור, ואת המסורות נציין כמסורות.

♦ עדותו של הבעל שם טוב

החיד"א, תלמידו, כתב בספרו "שם הגדולים" שבזמנו כבר הדפיסו את "אור החיים" שוב בפולין, ונתן לכך טעם:

"ושמענו כי עתה בפולוניה הם מחשיבים אותו הרבה ונדפס עוד שני פעמים ונתעורר זה על ידי שהרב החסיד קדוש מהרר"י בעל שם טוב הגיד גדולת נשמת מהר"ח הנזכר"

שם הגדולים, מערכת ספרים, אות א, אור החיים

שני צדיקים שלא נפגשו מעולם, אחד בפודוליה ואחד בירושלים, ואחד מהם מגלה לעולם את גדולת נשמתו של השני.

◆ **"כבה הנר המערבי"**

במסורת החסידית מסופר שבמוצאי השבת שבה נסתלק רבי חיים בירושלים, ישב הבעל שם טוב עם תלמידיו בסעודה שלישית, ואמר להם "כבה הנר המערבי". ומסופר שהסביר שבשעת נטילת ידיים נתגלתה לו כוונה שמתגלית רק ליחיד בדור, והבין מכך שנסתלק מי שהחזיק בה עד אותה שעה.

◆ **ספר שמטהר את הנשמה**

לרבי ישראל מרוז'ין מיוחסת האמירה שבדורות האלה ספר "אור החיים" מסוגל לטהר את הנשמה, כמו ספר הזהר. ועד היום רבים לומדים בו בשבת לא רק כדי להבין, אלא כדי להתקדש.

◆ **תפילה על קברו**

אנשי היישוב הישן בירושלים נהגו לעלות ולהתפלל על קברו בכל עת צרה. תפילה גדולה במיוחד נערכה שם בימי מלחמת העולם השנייה, כשעמד הצבא הגרמני בצפון אפריקה ופחדו שיפלוש לארץ ישראל.

הסתלקותו

בתחילת קיץ ה'תק"ג חלה רבי חיים. הוא השאיר לתלמידיו הוראות מי ינהיג את הישיבה אחריו, ומה ייעשה בחפצי הקדושה שלו. ובמוצאי שבת, ליל ט"ו בתמוז ה'תק"ג (1743), פחות משנה אחרי שהגיע לירושלים, נסתלק לבית עולמו, בן ארבעים ושבע שנים.

הוא נקבר בבית הקברות שבשיפולי הר הזיתים, מול העיר העתיקה. את נוסח המצבה כתב תלמידו החיד"א, ובחר לחרוט עליה תארים ושבחים, אף שלא נהגו לעשות כך באותם ימים בירושלים. ובני ביתו, שליוו אותו בכל הדרך הארוכה ממרוקו, נקברו לימים סמוך לו.



ציון האור החיים הקדוש בהר הזיתים. בתחתית המצבה חרותים שמות ארבעת

ספריו

יום ההילולא שלו, ט"ו בתמוז, חל בימים שבין י"ז בתמוז לתשעה באב, ימי האבל על חורבן ירושלים. ויש בזה משהו שנוגע ללב. האיש שעזב הכל כדי לעלות אל ירושלים, ושכתב שאין שמחה אלא בישיבת הארץ, עולה לזיכרון בכל שנה בימים שבהם עם ישראל מתגעגע אליה יותר מכל.

מה הוא משאיר לנו

רבי חיים בן עטר לימד שאפשר לכתוב אור גדול בארבע שעות בשבוע. שאפשר לאבד הכל ולהישאר עשיר בתורה. ושגם כשכל הדלתות נסגרות, יש דלת אחת שתמיד פתוחה, והיא מובילה אל "מקום השכינה". הוא לימד שגאון גדול צריך גם לדפוק על דלתות בשביל העניים. ולימד שאהבת ארץ ישראל איננה רק מילים, אלא קימה ויציאה לדרך.

מי שיפתח השבת את "אור החיים" על הפרשה, וירגיש ולו לרגע אחד את המתיקות שעליה כתב, כבר קיבל ממנו מתנה.

זכותו של האור החיים הקדוש, רבי חיים בן עטר זיע"א, תגן עלינו ועל כל עם ישראל, ונזכה להרגיש במתיקות התורה ולשמוח בישיבת הארץ, אמן.

אור החיים, הקדמה לספר בראשית; אור החיים, דברים כו, א; אור החיים, דברים כו, יא; חפץ ה', הקדמה; שם הגדולים לחיד"א, מערכת ספרים, אות א (אור החיים); ברכות ה"ע א ("אין טוב אלא תורה"); כתובות קיא ע"א (מצוות ישיבת הארץ).

קרדיט תמונות: בית הקברות בהר הזיתים, צילום Immanuel Giel, ברישיון CC BY-SA 4.0; ציון רבי חיים בן עטר, צילום מרכז מידע הר הזיתים, ברישיון CC BY 3.0; בית הכנסת אור החיים בירושלים ושער ספר אור החיים, נחלת הכלל. כולן דרך Wikimedia Commons.

המימד הנוסף · הרב יוסף ביטון שליט"א

050-590-1349 · ravbiton.com · לפניה מכובדת ולשותפות בהפצת תורת הקבלה